

**İSLÂM DÜNYASINDA BİRLİK ARAYIŞLARI:
İSLÂM KONFERANSI - İSLÂM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ve TÜRKİYE**

Prof. Dr. Nurgün KOÇ *

Öz

Dünyada Birleşmiş Milletlerden sonra gelen ikinci büyük yapılanma 1969 yılında İslâm Konferansı Teşkilatı olarak kurulan, reform süreci içinde ismi de değiştirilerek 2011 yılından itibaren İslâm İşbirliği Teşkilatı olarak anılan organizasyondur. 1969'da 25 olan üye ülke sayısı günümüzde 57'ye yükselmiştir. XIX. yüzyılın sonlarındaki siyasi gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile Ortadoğu'nun yapısı da değiştirilmiştir. Bağımsızlık vaat edilen bazı Arap liderlerine savaş sonunda verilen sözler tutulmamış ve Müslümanların çoğunlukla yaşadıkları Ortadoğu coğrafyasında İngiltere ve Fransa tarafından manda devletleri kurulmuştur. Hilafetin kaldırılması da Müslümanları etkilemiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde çeşitli platformlarda İslâm ya da Arap birliği girişimleri söz konusu olmuşsa da Filistin topraklarında İsrail Devleti'nin kurulması ve yayılcı bir politika sergileyerek topraklarını genişletmesi, en büyük motivasyonu oluşturmuştur. İslâm İşbirliği Teşkilatının kuruluşundan günümüze gelinceye değin siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel vb. çok çeşitli alanlarda faaliyet gösterdiği, fakat Kudüs meselesi başta olmak üzere kuruluş şartında da belirlenen konularda istenilen başarının sağlanamadığı görülmektedir. Bu çalışmamızda teşkilatın kuruluşu, amaçları, işleyişi, reform süreci, üye ülkelerin iktisadi yapıları hakkında bir perspektif elde etmeye çalışacağız. Ayrıca Türkiye'nin teşkilat içindeki yerini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Anahtar kelimeler: İslâm İşbirliği Teşkilatı, Kudüs meselesi, İslâm Birliği, Türkiye, Ekmeleddin İhsanoğlu.

Efford for Unity in the Islamic World:

Islamic Conference - Organization of Islamic Cooperation (OIC) and Turkey

Abstract

The second major structure that came after the United Nations in the world was the Organization of the Islamic Conference, which was established in 1969 and changed its name within the reform process since 2011 called *Organization of Islamic Cooperation (OIC)*. The number of member states rose from 25 in 1969 to 57 today. The structure of the Middle East was altered by the collapse of the Ottoman Empire due to the political developments at the end of the 20th century. Some prominent Arab leaders, who were promised independence, were

* Karabük Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, nurgunkoc@karabuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9064-0789

not given promises at the end of the war. The abolition of the Caliphate also affected Muslims. Within the framework of these developments, although the Islamic or Arab unity attempts were made on various platforms, the establishment of the State of Israel in Palestine and the expansion of its territory by exhibiting an expansionist policy have been the greatest motivation. It is seen that it has been operating in a wide variety of fields, from the establishment of the Organization of Islamic Cooperation until the present day, political, social, economic, cultural, etc. But it has not been possible to achieve the desired success in the subjects determined in the foundation condition, in particular the Jerusalem issue. In this study, we will try to get a perspective to you the establishment of the organization, aims, functioning, the process of reform, the economic structure of the member countries, etc. We will also endeavor to reveal the location in the organization of Turkey.

Keywords: Organization of Islamic Cooperation, the issue of Jerusalem, the Islamic Union, Turkey, Ekmeleddin Ihsanoglu.

1. Giriş

2018 yılı itibarıyla İslâm İşbirliği Teşkilatına üye olan ülke sayısı 57'dir. Ayrıca teşkilatın 5 gözlemci üyesi bulunmaktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 1979, Bosna- Hersek 1994, Orta Afrika Cumhuriyeti 1996, Tayland Krallığı 1998 ve Rusya Federasyonu 2005 yılından beri gözlemci üyedirler. İslâm İşbirliği Teşkilatı bundan yarım asır önce siyasi gerekçelerle kurulmuş olmasına rağmen günümüzde ekonomiden, kadın haklarına, eğitimden çevre sorunlarına kadar çok geniş bir ilgi alanına sahip, çok amaçlı ve çok kapsamlı bir teşkilat haline gelmiş bulunmaktadır.

2. İslâm Konferansı (İşbirliği Teşkilatı)'nın Kuruluşu

2.1. Osmanlı Devleti'nin Yıkılması ve Hilafetin Kaldırılmasının Ardından İslâm Dünyasındaki Siyasal Gelişmeler

XIX. yüzyılda sanayileşme sonrası meydana gelen sömürgecilik hareketleri ve paylaşım mücadelesi Birinci Dünya Savaşına yol açmış, Avrupalı güçler tarafından 1815'ten itibaren "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin varlığı sona ermiştir. Savaş içinde Osmanlı Devleti'ni parçalamak amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar arasında Ortadoğu'da hâkimiyet kurmak isteyen İngiltere'nin faaliyetleri göze çarpmaktadır.

İngiltere, Arap halkını Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak için özellikle Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile birtakım anlaşmalar imzalamıştır.¹ Bu çerçevede Hüseyin, oğlu Faysal'ı bağımsızlık ümidiyle Paris Barış Konferansına

¹ Deniz Doğru, "I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasi Faaliyetleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: II, Sayı: 2, Şubat 2001, s.52.

göndermişse de durum böyle gerçekleşmemiş, İngiltere ile Fransa Arapların çoğunlukla yaşadıkları topraklarda manda rejimi kurmaya karar vermişlerdir. Arapların uğradığı diğer hayal kırıklığı ise Filistin ile ilgili olmuştur. Filistin, Suriye'den ayrılarak İngiltere'nin mandası altına alınmış ve İngiltere de Filistin'de bir "Yahudi anavatanı" kurulmasının önünü açmıştır.²

İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünyasında Ortadoğu'da her ne kadar mandater yapılar kalkmış gibi görünse de ABD Merkezli Batı ile Sovyetler Birliği arasında nüfuz alanları belirlenmiştir.

Ortadoğu'da Mısır ve Suriye'nin 1 Şubat 1958'de "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adı altında birleşmelerinin ardından aynı aileden (Hâşimi) gelen iki monarşi olan Irak ve Ürdün 14 Şubat'ta bir "Arap Birliği" kuracaklarını ilan ettiler. Batı yanlısı olan bu iki monarşinin birleşme kararına Mısır sert tepkide bulundu. Aynı zamanda Bağdat sokaklarında da Irak- Ürdün birliği aleyhine gösteriler başladı ki; birliğe karşı Irak'ın kendi içinde muhalefet ortaya çıkmıştı. Diğer yandan Lübnan bunalımına müdahale için Irak Başbakanı Nuri Said Paşa'nın harekete geçirdiği birliklerin komutanı olan General Kasım 14 Temmuz 1958 gecesi ani bir darbeye girişerek Kraliyet sarayına baskın yapmış, saray muhafızları engel olmak yerine darbeci askerlerle birleşmişlerdir. Darbe Irak halkı üzerinde, Kahire ve Moskova'da bayram havası estirenken Batı'da endişe ile karşılanmış, ABD, 15 Temmuz'dan itibaren Lübnan'a asker çıkarmaya başlamıştır. Türkiye de darbeyi en sert biçimde karşılayan ülkelerden biri olarak Irak'a müdahaleye niyetlenmiş fakat Sovyetler Birliği'nin harekete geçmesi üzerine vazgeçmiştir. 1954-59 yılları arasındaki Ortadoğu buhranları ve Doğu-Batı gerginliği Sovyet Rusya'yı Ortadoğu'nun aktif bir unsuru haline getirmiştir. Türkiye ise Arap Ortadoğusu'ndan tamamen uzaklaşmıştır.³

Resmi adıyla "Arap Devletleri Birliği" Irak, Ürdün, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan, Mısır ve Yemen arasında 22 Mart 1945'te yapılan bir pakt ile kurulmuştur. Pakta ek olarak yayınlanan Filistin Hakkında Deklarasyon ile Filistin'in Arap ülkelerinin ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmıştır.⁴ Esasen Filistin Araplarının bölünmüşlüğü, kendilerini sevk ve idare edecek etkin bir siyasi ve askeri güçten mahrum kalmalarına neden olmuş ve bu nedenle yeni oluşmaya başlayan Arap Ligi, Filistin Araplarının davasını üstlenmiştir.⁵

Fakat Arap Ligi'nin kurulmasıyla birlikte Filistin meselesi ortak olarak ele alınmışsa da aralarında çok farklı bakış açıları ve çıkarların söz konusu olduğu görülmüştür. 1920'lerden beri Siyonist çevrelerle temaslarını devam ettiren

² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C: I- II, Genişletilmiş 16. Baskı, Alkım Yayınları, ys ts, s.197-199.

³ *a.g.e.*, s.512-515.

⁴ Keesing's Contemporary Archives, 1943-1946, s.6800; Zikr., Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948- 1988)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.77.

⁵ *gös.yer.*

Ürdün Kralı Abdullah, diğer Arap devletlerinin düşmanlığını üzerine çekmekteydi. Abdullah, Filistin'in Araplar ile Yahudiler arasında bölünmesi durumunda Arap kısmını Ürdün'e ilhak etmenin planlarını yapıyordu. Suudi Arabistan ise bu fikre karşıydı. Aralarındaki karşıtlığın sebebi açıktı. Abdullah'ın babası Hüseyin'in Hicaz Krallığına 1925'te Suudlar son vermişti. Diğer Arap devletlerinin Filistin'in bağımsızlığını savunmaları Ürdün Kralının planlarını bozuyordu.⁶

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında İngiltere'nin tutumundan memnun olmayan Arap ülkeleri örneğin Mısır, Filistin meselesinde Amerika'nın dikkatini çekmeye yönelmiştir. Bu tarihlerde Amerika Filistin sorununa Yahudi davası olarak değil, Amerika'nın Ortadoğu'daki petrol ve stratejik çıkarları açısından bakmaktaydı. 1943 Nisan'ında Dahran'da Amerika'nın Kahire elçisi Alexander Kirk ile Kral Suud arasında yapılan görüşmede Kral, Filistin konusunda Amerikan hükümetinin herhangi bir adım atmadan önce mutlaka kendisinin fikrinin alınmasını belirtmiştir. Ayrıca Irak, Filistin ve Suriye'nin bir Hâşimi kontrolü altına alınmasına, başka bir deyişle Ürdün Kralı o zamanki Emir Abdullah kastedilmektedir, karşı olduğunu bildirmiştir.⁷

İngiltere 2 Kasım 1917'de Balfour Bildirisi ile Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulacağını işareti vermişse de bunun için İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesi beklenmişti; 1947 yılında Filistin meselesini Birleşmiş Milletler'e götürmüştür.⁸ 29 Kasım 1947'deki Genel Kurul'da yapılan oylamada Filistin'in Araplar ile Yahudiler arasında bölüştürülmesi kararı alınmıştır. Kararın ertesi günü Filistin'de Arap- Yahudi çatışmaları başlamıştır. Böylece 1948-49 Birinci Arap- İsrail savaşı 1947 sonunda başladığı söylenebilir.⁹

5 Haziran 1967'de İsrail tarafından Arapların akıllarından geçirmedikleri bir şekilde ve daha savaşın ilk günü büyük hezimete uğradıkları Altı Gün Savaşı sonunda ki; bu savaşta İsrail'in hava kuvvetlerinin üstünlüğünün savaşın belirleyicisi olduğu söylenebilir, İsrail ilk kez Kudüs'ün tümünü ele geçirmiştir. İslâm'ın kutsal şehri ile İslâm dünyasının bağlantısı tamamen koparılmıştır. İsrail, bu savaş sonunda kendisinden ele geçirdiği topraklardan çıkmasının beklenmemesini tüm dünyaya ilan etmiştir. Büyük hezimete uğrayan Arap dünyası için bundan sonra problem İsrail devletinin ortadan kaldırılması değil bu hezimetinin sonuçlarının nasıl ortadan kaldırılacağı olacaktır. Yenilgi sonrasında Arap liderler tarafından 29 Ağustos- 3 Eylül 1967'de yapılan Hartum

⁶ Foreign Relations of the United States, Vol. V, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1971, s.738-741; Zikr., Armaoğlu, *a.g.e.*, s.78.

⁷ *a.g.e.*, s.80-81.

⁸ Gürbüz Arslan, "The Establishment Process of the State of Israel and Turkey's Recognition of Israel", XI. International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium/Art Activity Turkey-Belarus Relations, 22- 27 Ekim 2017, Belarus, s.237.

⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap- İsrail Savaşları (1948- 1988)*, s.94-95.

Zirvesinden çıkan en önemli sonuç şudur ki İsrail'i tanımak, müzakere etmek ve barış yapmak söz konusu olmayacaktır; *"No recognition of Israel, No negotiation with Israel, No peace with Israel"*. Konunun Birleşmiş Milletlerde ele alınması, birbirinden farklı yaklaşımlar ve Amerika'nın özellikle Vietnam meselesi yüzünden kesin tavır almaktan kaçınması vb. nedenlerle bir sonuç getirmemiş, İngiltere'nin teklifi ile 22 Kasım 1967'de kabul edilen 242 sayılı karar ise günümüze kadar sarmal şekline varan çözümsüzlüğün temelini oluşturmuştur. Çünkü 'güvenlikli ve tanınmış sınırlar' ifadesi ile 'İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi' ifadesinin hangisinin öncelikli olduğu belirsiz olduğundan sorun, hiçbir çözüm bulunamadan günümüze kadar gelmiştir. Fakat diplomatik olarak bir referans kaynağı olarak 1973 savaşında da Güvenlik Konseyinin 338 sayılı kararıyla güçlendirilmiştir. Günümüze kadar gelen İsrail-Arap barış planlarının hareket noktasını teşkil etmiştir. Kudüs konusunda Birleşmiş Milletlerde bundan sonra da pek çok karar alınacak fakat değişen bir şey olmayacaktır. Sonunda İsrail, 1978 Ekim'inde Kudüs'ü resmen başkent yapmış ve Temmuz 1980'de Doğu Kudüs'ü Batı Kudüs'e ilhak ettiğini ilan ederek Kudüs'ü kendi egemenliğindeki tek bir şehir durumuna getirmiştir.¹⁰ BM Güvenlik Konseyinin 1980 yılında İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak ederek başkent ilan etmesini geçersiz sayan 478 sayılı kararına rağmen, ABD Başkanı Donald Trump, 6 Aralık 2017'de düzenlediği basın toplantısında *'Kudüs'ü resmen İsrail'in başkenti olarak tanıma zamanı geldi'* sözleriyle İsrail'i desteklediğini göstermiştir.¹¹

2.2. İslâm Konferansı (İşbirliği Teşkilatı)'nın Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın sonlarında aydınlar tarafından ortaya atılan ve Müslüman yenilikçi temsilcilerin de benimsemesiyle Batı'ya karşı Müslümanların gücünün ortaya konmasını tahayyül eden girişimler bazen fikir bazen de aksiyon olarak ortaya çıkmış, Hilafetin kaldırılmasından sonra halifelik özlemi duyan Şerif Hüseyin gibilerin teşebbüslerine dönüşmüştür.¹²

1924'te Halifeliğin kaldırılması İslâmi ilimlerin en saygın merkezlerinden biri olan El Ezher'in önde gelen ulemasını harekete geçirmiş ve Mısır Kralı I. Fuad'ın de desteğiyle Mayıs 1926'da Kahire'de bir kongre düzenlenmiştir. Kongreye Endonezya, Hindistan, Fas, Güney Afrika, Irak, Malaya, Yemen ve Mısır'dan gelen delegeler katılmıştır. Bir ay sonra bu kez Kral Abdülaziz başkanlığında Mekke'de bir konferans düzenlenmiştir. Türkiye, Malaya, Sovyetler Birliği, Sudan, Filistin, Hindistan, Afganistan, Yemen, Mısır ve Suriye'den gelen diplomatlar ve dini liderlerin bulunduğu yüksek düzeyli bir konferans olarak gerçekleştirilmiştir. Temmuz 1931'de Filistin Başmüftüsü ve

¹⁰ a.g.e., s.244-270.

¹¹ <https://it.usembassy.gov/statement-president-trump-jerusalem-december-6-2017/>, Erişim Tarihi 25.3.2018.

¹² Sinan İlhan, *"Kitap Tanıtımı Kudüs'teki İslam Konferansının Perde Arkası"*, İslami Araştırmalar Dergisi, C. XX, Sayı: 1, Kış 2007, s.123-124.

Filistin Yüksek Müslüman Konseyi Başkanı el- Hac Emin el- Huseyni Kudüs'te bir İslâm kongresinin düzenlenerek Müslümanların sorunlarının ele alınması çağrısında bulunmuştur.¹³

Fakat Kudüs'ün durumunu ele almak üzere 7 Aralık 1931'de toplanan ve günümüzdeki İslâm Konferansı Teşkilatı (İslâm İşbirliği Teşkilatı) ilk çekirdeğini oluşturan girişim son derece önemlidir ve Birinci Dünya Savaşı sonunda dağılan İslâm coğrafyasının biraraya gelme eğiliminin dışa vuruşunu yansıtmıştır. Kudüs'ün içinden de olmak üzere pek çok muhalif tutuma rağmen konferans Irak, Mısır, Yemen, Filistin, Cezayir, Türkiye, Lübnan, Suriye, Ürdün, İran, Libya, Hindistan, Mağrib, Endonezya, Türkistan, Yugoslavya ve Kafkaslardan 22 ülkeden 153 delegenin katılımıyla Mescid-i Aksa'da Miraç gecesi yapılmıştır. Yemen delegesinin dışındakilerin resmi bir sıfatı bulunmuyordu.¹⁴

Ayrıca Avrupa'da da benzer girişimler söz konusu olmuş, Paris'te yaşayan Kudüs kongresi katılımcılarından Mısırlı gazeteci Muhammed Salim ve Cenevre'de yaşayan Lübnanlı Şekib Arslan'ın girişimiyle Eylül 1935'te Cenevre'de Avrupa Müslümanlar Kongresi düzenlenmiştir.¹⁵

Söz konusu girişimler 1967 Arap- İsrail savaşından sonra daha güçlü bir gerekçe kazanmaya başlamıştır. İslâm ülkelerinin devlet başkanlarının katılacağı bir Zirve Konferansı düzenlenmesi fikri, İsrail işgali altında bulunan Kudüs'teki Al-Aksa Camiinin Ağustos 1969'da kundaklanmasına bir reaksiyon olarak, 1969 yılı Eylül ayında Rabat'ta yapılan ve 24 ülkenin katıldığı Birinci İslâm Zirve Konferansı ile İslâm Konferansı Teşkilatının temelleri atılmıştır.¹⁶

İslâm Konferansı Teşkilatı sadece İslâm dünyasını değil tüm insanlığı kucaklayan geniş bir perspektifle yola çıkmış, 20 maddede somutlaştırılmış olan amaçları arasında 1. Maddede yer verilen "Üye ülkeler arasında kardeşlik ve dayanışma bağlarını güçlendirmek ve sağlamlaştırmak", 6. Maddede yer verilen "Küresel barış, güvenlik ve uyumu temin etmek için, adalet, karşılıklı saygı ve iyi komşuluk temelinde Devletlerarası ilişkileri teşvik etmek", 7. Maddede yer verilen "BM Şartı ve uluslararası hukukta belirtildiği şekilde halkların haklarına desteğini teyit etmek", 8. Maddesinde "Filistin halkını kendi kaderini tayin hakkını kullanması ve tarihi ve İslâmi niteliği ile kutsal mekanları korunarak, Kutsal Kudüs'ün başkent olduğu egemen Devletini kurması için desteklemek ve

¹³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası İslam Konferansı Teşkilatı 1969- 2009*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.35-38.

¹⁴ İlhan, *gös.yer.*

¹⁵ Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses*, New York 1986, s.142; Zikr., İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.39.

¹⁶ *İslam Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995, s.5.

güçlendirmek”, 9. Maddesinde yer verilen “İslâm Ortak Pazarı kurulmasını sağlayacak ekonomik bütünleşmeye ulaşmak amacıyla İslâm ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliğini güçlendirmek”, 12. Maddesinde yer verilen “İslâm’ın gerçek görünümünü muhafaza etmek ve savunmak, İslâm’ın karalanmasıyla mücadele etmek, medeniyetler ve dinler arası diyalogu teşvik etmek” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷

1970’te Cidde’de yapılan ilk Dışişleri Bakanları Konferansı’nda örgütün daimi bir statüye kavuşturulması, sekreteryaya merkezinin Cidde’de olması ve kurucu genel sekreterliğe Malezya eski başbakanı Tunku Abdurrahman Putro el-Hac’ın getirilmesi kabul edilmiştir. Aynı yıl yapılan başka bir dışişleri bakanları toplantısında teşkilatın kurucu antlaşmasının hazırlanması kararı alınmış, 1972 yılının Mart ayında toplanan 3. Dışişleri Bakanları Zirvesi’nde Kuruluş Yasası (*Charter of the Islamic Conference*) kabul edilerek örgüte hukuksal kişilik kazandırılmıştır. İlerleyen yıllarda teşkilatın kurumsal yapısının geliştirilmesi için girişimlere devam edilmiştir.¹⁸

İslâm Konferansı, 3. Zirve Konferansında temel ekonomik politikaları ortaya koyan Mekke Deklarasyonu kabul edilmiştir. (Ocak, 1981). COMCEC (ISEDAK) İktisadi Ticari İşbirliği Daimi Merkezi 1984 yılında Ankara’da kurulmuştur. İslâm Konferansı (Teşkilatı) dört gruptan meydana gelmektedir:

- “1.Asli organlar
- 2.İhtisas komite ve komisyonları
- 3.Yan kuruluşlar
- 4.İhtisas kuruluşları

¹⁷ İslam Konferansı Teşkilatı Şartı:

“Esirgeyen ve Bağışlayan Allah’ın Adıyla

Biz, İslam Konferansı Teşkilatı Üye Ülkeleri,

22-25 Eylül 1969 tarihlerine tekabül eden 9- 12 Recep 1389 tarihlerinde Rabat’ta toplanan Üye Devletlerin Kral, Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı’nı ve ayrıca 29 Şubat- 4 Mart 1972 tarihlerine tekabül eden 14- 18 Muharrem 1392 tarihlerinde Cidde’de düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansı’nı kabul ederek;

birlik ve kardeşliğe ilişkin İslami değerleri rehber alarak ve uluslararası alanda ortak menfaatlerini güvenceye almak için Üye Devletler arasındaki birlik ve dayanışmanın geliştirilmesi ve güçlendirilmesi zaruretiyle teyit ederek;

Birleşmiş Milletler Şartı’nın, işbu Şart’ın ve Uluslararası Hukuk’un ilkelerine bağlı kalmaya;

yüce İslam değerleri olan barış, merhamet, hoşgörü, eşitlik, adalet ve insanlık onurunu korumaya ve teşvik etmeye;

Üye Devletlerin halkları için sürdürülebilir kalkınma, ilerleme ve refah temin ederek, İslam’ın dünyadaki öncü rolünü yeniden canlandırmak için gayret göstermeye..... kararlı olarak,

bu hedeflere ulaşmak için işbirliği yapmayı kararlaştırmış ve tadil edilmiş işbu Şart üzerinde anlaşmaya varmış bulunuyoruz.”, Metnin tamamına ulaşmak için örgütün resmi sayfasına Bkz., http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2015/07/OIC_Charter1.pdf, Erişim Tarihi 30.4.2018; Türkçe metni için Bkz., İhsanoğlu, a.g.e., s.321-339.

¹⁸ Muhittin Ataman- Ayşe Nur Gökşen, “*Sembolizm Ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı*”, Seta, Sayı: 76, Ocak 2014, s.9.

1. Asli Organlar:

a. Zirve Konferansı: Belirli zamanlarda toplanır. 11. Konferans İstanbul'da Haziran 2004'te yapılmıştır.

b. Dış İşler Bakanları Konferansı: Her sene bir üye ülkede yapılır.

c. Genel Sekreterlik: Cidde'dedir.

d. Milletlerarası İslâm Adalet Divanı: Cidde'dedir. 1981'de kurulmuştur.

2. İhtisas Komite ve Komisyonları: 4 tanedir.

1. ISEDAK (İktisadi ve Ticari İşler Daimi Komitesi) Merkezi Ankara'dadır.

2. Teknoloji (Daimi Komitesi) Merkezi İslâmabad'tadır.

3. Kültür ve Sosyal İşler (Daimi Komitesi) Merkezi Senegal'dedir.

3. Yan Kuruluşlar(Subsidiary): 9 adettir.

1. ICDT, İslâm Ülkeleri Ticareti Geliştirme Merkezi Kazablanka- Fas

2. ICTCTR, İslâm Ülkeleri, Teknik ve Mesleki Eğitim ve Araştırma Merkezi Dakka- Bengladeş

3. IRCICA, İslâm Ülkeleri Sanat, Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul-Türkiye

4. SERSTCIC, İslâm Ülkeleri İstatistik İktisat ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara-Türkiye

5. ICPICH, İslâm Kültür Mirasını Koruma Merkezi, İstanbul- Türkiye

6. IFSTAD, İslâm Ülkeleri Teknoloji Bilim Araştırma ve Geliştirme Merkezi Cidde-S.Arabistan

7. İslâmi Dayanışma Fonu ve Vakfı Cidde- S.Arabistan

8. İslâm Fıkıh Akademisi, Cidde-S.Arabistan

4. Uzman Kuruluşlar Şunlardır:

İslâm Ülkeleri Haber Ajansı (IINA) Cidde, S.Arabistan IDB (İslâm Kalkınma Bankası) Cidde, S.Arabistan

Kızılay Milletlerarası İslâm Komitesi, Bingazi, Libya

ISESCO (İslâm Kültür Araştırma Merkezi) Rabat-Fas

ISBO Televizyon ve İl. Merkezi Cidde, S.Arabistan

5. Yardımcı (Affiliated) Kuruluşlar şunlardır:

a. (ICCICE) İslâm Odalar Birliği Karaçi, Fas

b. Gemi Sahipleri Birliği Cidde, S.Arabistan

c. Çimento Birliği, İstanbul

d. Spor Birliği Riyad

e. İslâm Bankaları Birliği Kahire

f. Başşehirler Organizasyonu, Mekke

g. Okullar federasyonu, Riyad"¹⁹

Teşkilat tarafından ele alınan konular; çatışma çözümleri, ekonomik, kültürel ve ticari işbirliği, insani yardım, insan haklarını koruma, İslâmofobi gibi

¹⁹ Sabahaddin Zaim, "İslam Kalkınma Bankası'nın Dünyü, Bugünü Ve Geleceği", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 49, 2005, s.1022-1023.

oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Teşkilatın misyonu kuruluşundan beri görüş farklılıklarına yol açmıştır. 1972 tarihli Şartı'na göre her İslâm ülkesinin İTT'na üye olma hakkına haiz olduğu belirtilse de 'İslâm ülkesi' tanımının uluslararası politikada belirsiz bir kavram olması handikaplara yol açmaktadır. Referans kaynağının İslâm hukuku olması gerekip gerekmediği ya da ülkelerin sadece siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlara değinip değinmemesi gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. Önemli üye ülkelerden biri olan Suudi Arabistan'ın bir İslâm Krallığı olması yanında Türkiye gibi seküler bir devletin bulunması önemli bir farklılık yaratmaktadır.²⁰

2.3. Teşkilatın Yapısı ve İşleyişi

Buna göre İTT'nin temel organları; İslâm Zirvesi, Dışişleri Bakanları Konseyi ve Genel Sekreterlik'tir. Yüksek karar alma organı olan İslâm Zirvesi, krallar, devlet ve hükümet başkanlarından meydana gelmektedir. Olağanüstü toplantılar dışında üç yılda bir toplanan İslâm Zirvesi, örgütün takip edeceği temel politikaları tespit ederek hedeflere ulaşılmasında rehberlik eder. İslâm alemini ilgilendiren bütün konular görüşülerek örgütün bu konulardaki tutum ve politikasına uygun kararlar alınır. Her olağan toplantı sırasında İslâm Zirvesi dönem başkanı seçilir.²¹

Bugüne kadar 13 Olağan Zirve Toplantısı düzenlenmiştir: 1969-Rabat Zirvesi, 1974-Lahor Zirvesi, 1981-Mekke Zirvesi, 1984-Kazablanka Zirvesi, 1987-Kuveyt Zirvesi, 1991-Dakar Zirvesi, 1994-Kazablanka Zirvesi, 1997-Tahran Zirvesi, 2000 Doha Zirvesi, 2003- Putrajaya (Malezya) Zirvesi, 2008- Dakar Zirvesi, 2013- Kahire Zirvesi, 2016- İstanbul Zirvesi. Organizasyonun resmi internet sayfasında 7 Olağanüstü Zirve Toplantısı yapıldığı anlaşılıyorsa da bunların 5 tanesi bildirilmiştir: 2005- Mekke, 2012- Mekke, 2016- Cakarta, 2017- İstanbul, 2018- İstanbul.²²

Örgütün ikinci yüksek ve en etkin karar organı olan Dışişleri Bakanları Konseyi, üye ülkelerin dışişleri bakanları ya da temsilcilerinden oluşmaktadır. Yılda bir defa toplanan Bakanlar Konseyi, Genel Sekreter'in veya herhangi bir üyenin isteği üzerine olağanüstü toplantılar da yapabilir. Ayrıca, New York'taki BM Genel Kurul toplantısı sırasında koordinasyon toplantıları yapılarak izlenecek politikalar belirlenir ve ortak tutumlar belirlenir. Dışişleri Bakanları Konseyi, örgütün genel politikasına dair kararları uygulamak, Zirve ve Bakanlar Konseyi'nin önceki toplantılarında alınan kararları gözden geçirmek ve denetlenmesini sağlamak, örgütün bütçesini kabul etmek, Genel Sekreter ve yardımcılarını atamak, yeni organ veya komitenin kurulmasını önermek gibi temel görevleri üstlenmiştir. Genel Sekreterlik, örgütün yürütme organıdır. Temel görevi üye ülkeler arasındaki haberleşmeyi ve görüş alışverişini

²⁰ Ataman- Gökşen, *a.g.m.*, s.10-11.

²¹ *a.g.m.*, s.12.

²² <https://www.oic-oci.org/confdetail/?cID=6&lan=en>, Erişim Tarihi 7.12.2018.

sağlamak; Zirve ve Bakanlar Konseyi'nin karar ve önerilerinin uygulanmasını izlemek, görevlerini yerine getirmede yardımcı organlara ve uzman kuruluşlara destek olmaktır. Örgütün en üst düzey yöneticisi olan Genel Sekreter, Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından, en fazla iki dönem olmak üzere, beş yıllığına seçilir. Genel Sekreter, yardımcılarını Bakanlar Konseyi'nin onayına sunar ve örgütteki çalışanların atamasını yapar.²³

Örgüt bünyesinde, İslâm Zirvesi veya Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından kurulan altı yardımcı organ yer alır. Genel kural olarak, örgüte üye olan ülkeler doğrudan bu organlara da üye olmakla beraber bazı üyeler bu alt kuruluşların hepsine üye olmaktan kaçınılmaktadırlar. İİT Şartında belirlenen yardımcı organlar şöyledir: İslâm Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC); İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA); İslâm Teknoloji Üniversitesi (IUT); İslâm Ticareti Geliştirme Merkezi (ICDT); Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi (IIFA); ve İslâm Dayanışma Fonu ve Vakfı (ISF). Bu yardımcı organların her birinin başında Genel Sekreter'in atadığı bir Genel Direktör bulunur. İİT bünyesinde her biri kritik öneme sahip ve farklı bir ülkenin devlet başkanının himayesi altında faaliyetlerde bulunan dört daimi komite; Kudüs Komitesi, Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi (COMIAC), Ekonomik ve Ticaret İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK, COMCEC) ve Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH) adlı komitelerdir. İİT'nin ekonomik ve ticari işbirliğini öngören kararlarının uygulanmasını izlemek ve üye ülkelerin bu konulardaki kapasitelerini arttırmak amacıyla tavsiyelerde bulunurlar.²⁴

Bunların arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK)²⁵ ön plana çıkmaktadır. İİT'nin kuruluş gerekçeleri her ne kadar siyasi olsa da kısa zamanda iktisadi amaçlarla yapılan işbirliği ve ortak hareket etme

²³ Ataman- Gökşen, *a.g.m.*, s.12-13.

²⁴ *gös.yer.*

²⁵ 1981'de yılında Taif'de yapılan 3. İslam Zirve Konferansında kurulmuş olan üç Daimi Komiteden biri de, Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) olmuştur. Burada oluşturulan Bilim ve Teknoloji İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH)'nin başkanlığına Pakistan Devlet Başkanı, Enformasyon ve Kültür İşleri Daimi Komitesi (COMIAC)'nin başkanlığına ise, Senegal Devlet Başkanı seçilmişlerdir. İSEDAK başkanı seçilemediğinden 1984'e kadar faaliyete geçirilememiş, ancak 1984 yılında Kazablanka'da yapılan 4. İslam Zirve Konferansında, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun başkanlığına seçilmesi üzerine İSEDAK, aynı yılın Kasım ayında İstanbul'da gerçekleştirilen ilk toplantısı ile faaliyetlerine başlamıştır. 14-16 Kasım 1984 tarihlerinde İstanbul'da yapılan Birinci İSEDAK toplantısında, İslam Kalkınma Bankası bünyesinde bir Orta Vadeli Dış Ticaret Finansmanı Mekanizması kurulması projesi ile çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Bu çalışmalar daha sonra İslam Kalkınma Bankası tarafından sonuçlandırılmıştır. 1987 yılı sonu itibarıyla projenin uygulamaya başlaması, İSEDAK'ın İslam Konferansı Teşkilatı içindeki prestij ve saygınlığının artmasını sağlamıştır. Temmuz 1993 itibarıyla, Türkiye söz konusu mekanizmadan 33 milyon ABD doları kredi kullanmıştır, **Bkz.**, *İslam Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995, s.6-8.

motivasyonunun ön plana çıkmasıyla bu alanda önemli adımların atılmasına yol açmıştır. Fakat 30 yılı aşkın süredir gerçekleştirilen ekonomik işbirliği çalışmalarının sınırlı kaldığı görülmektedir.²⁶

Bütün üye ülkelere açık olan ve gönüllülük esasına dayanana uzmanlık kuruluşları şunlardır: İslâm Kalkınma Bankası (İKB, IDB); İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (ISESCO); İslâm Yayın Birliği (IBU); Uluslararası İslâm Haber Ajansı (IINA); İslâm Uluslararası Kızılay Komitesi (ICIC); ve Bilim, Teknoloji ve İnovasyon Merkezi (STIC) Bunlardan bazıları sembolik seviyede kalırken İslâm Kalkınma Bankası gibi kuruluşlar oldukça aktiftir. Bu kuruluşların bütçeleri bağımsız yasama organları tarafından tespit edilir.²⁷

İslâm Konferansının 1969'da kurulmasından sonra başlayan yapılanma içerisinde uzmanlık organı olarak İslâm Kalkınma Bankası (IDB) en önemli kuruluşlardan biri haline gelmiştir. Amacı İslâm ülkelerinin kalkınmasına ve aralarındaki ekonomik işbirliğinin geliştirilmesine yardımcı olmak olan İslâm Kalkınma Bankasının Niyet Antlaşması 18 Aralık 1973'te Cidde'de atılan adımla başlamış, 10 Ağustos 1974'te Dışişleri Bakanları Konferansında onaylanmış ve 20 Ekim 1975'te fiilen kurulmuştur. 1976'da Mekke'de yapılan 1.İslâm İktisadî Dünya Konferansında Dr. Mohamed A. Ali IDB başkanı olarak iştirak etmiştir. Banka yavaş fakat istikrarlı biçimde büyümüştür.²⁸ Para birimi olarak, İMF'nin Özel Çekme Hakkı'yle (*special drawing right*) eşdeğer olan İslâm Dinarı'nı kullanmaktadır. Şeriat kurallarına göre faaliyet gösteren bankanın yaptığı işlemlerden faiz alınmaz. Yatırım projeleri daha çok hisse satın almakla sermayeye katılmak ya da kâr payı karşılığı kaynak sağlamakla finansman elde edilmektedir.²⁹

Bunların dışında İİT bünyesinde üyeliği gönüllü olan ve üye ülkelerin kurum ve kuruluşlarına açık olan 16 Bağlı Kuruluş yer almaktadır. Farklı alanlardaki bu kuruluşların bütçeleri de tamamen bağımsızdır. Bazen İİT'nin diğer organları ve kuruluşları tarafından desteklenen bu kuruluşlar, üye ülke kurum ve kuruluşları arasında işbirliği ve bilgi alışverişini sağlayarak koordinasyonlarına katkıda bulunmaktadır. İİT'nin bu farklı kategoriler dışında kalan başka organları ve mekanizmaları da bulunur: Yürütme Komitesi, Daimi Temsilciler Komitesi, Uluslararası Adalet Divanı, İnsan Hakları Bağımsız Daimi Komisyonu ve İslâm Üniversiteleri, bu kategoridedirler.³⁰

Örgüt bütçesinin en önemli kısmını meydana getiren üyelik katkı paylarının yaklaşık yarısı yedi ülke tarafından, Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya, İran, Malezya ve Türkiye, tarafından karşılanmaktadır. Örgüt

²⁶ Kahraman Arslan, "İslâm Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar", Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi, C: X, Sayı: 21, 2014, s.180.

²⁷ Ataman- Gökşen, *a.g.m.*, s.13.

²⁸ Zaim, *a.g.m.*, s.1023-1025.

²⁹ Ataman- Gökşen, *a.g.m.*, s.13-14.

³⁰ *gös.yer.*

kapasitesinin büyüklüğü ve benzer örgütlerin bütçeleri ile karşılaştırıldığında İİT'nin çok dar bir bütçe ile yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ülkelerin milli gelirlerine göre belirlenmiş olsa da pekçok üye ülke zorunlu katkı paylarını dahi ödeyememektedirler. Bu yüzden faaliyetlerinin yürütülmesinde, gönüllü mali katkılar önemlidir. BM ile siyasi etkinlik açısından bir benzeyen İİT'de büyük miktarda mali destek sağlayan üyelerinin veto hakkı olmasa da bütçe katkıları dolayısıyla siyasi ağırlıkları bulunmaktadır. Bunun yanında örgütün politik gündeminin içeriği ve gündem maddelerinin değerlendirilmesi vb. ölçüleri de etkin ülkelerin inisiyatifine kalmıştır.³¹

2.4. Teşkilatın Yeniden Yapılandırılması

Reform zorunluluğunun farkında olan İKT için, bu konudaki çağrı Ekim 2003'te Malezya'da Putrajaya'da yapılan 10. Zirve Konferansında ivme kazanmış, Malezya Başbakanı Mahathir bin Mohamed zirveyi açılış konuşmasında İslâm dünyasındaki ümitsizliği ortadan kaldırmak için bir adım olarak İKT'te reform yapılması için güçlü bir çağrıda bulunmuşsa da bunun hayata geçirilmesi 2005 yılı içinde çeşitli toplantılarda varoluş gerekçesine varıncaya kadar bir dizi özeleştirici çalışması sonunda gerçekleşmiştir. O sırada demokratik seçimle gelen ilk Genel Sekreterin -Abdelvahed Belkeziz, Fas-başlattığı motivasyon ile uzman grupları ve hükümetler arası kurumlar bazında reform çarkları çalıştırılmaya başlandı. 2005'te yeni bir motivasyon o dönemde Veliht Prens olan bugünkü Suudi Arabistan Kralı Abdullah bin Abdülaziz'den geldi. Kral, reform yapılarak İslâm ortak eyleminin kuvvetlendirilmesi çağrısında bulundu. İKT yetkililerinin atanması 30 yılı aşkın bir gelenek olmasına rağmen Haziran 2004'te İstanbul'da yapılan 31. DİBK'de üye ülkeler ilk kez seçim yaparak Genel Sekreter için oy kullandılar. Bu bir dönüm noktasıydı.³²

İKT'nun yeniden yapılandırılarak şartının gözden geçirilmesi, Genel Sekreterlik görev kapsamının genişletilerek konumunun ve personelinin güçlendirilmesi, politik anlaşmazlıkların çözümlenmesi, kadın hakları, sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi, teşkilatın mali durumunun düzeltilmesi için vb. pek çok alanda İhsanoğlu'nun sunduğu teklifler onaylanmıştır. 2005'te hazırlanan On Yıllık Eylem Programı tüm ana unsurlarıyla birlikte onaylanmış, uluslararası medyanın da dikkatini çekmiştir. İKT Şartının ve tüm faaliyetlerinin gözden geçirilmesi, On Yıllık Eylem Programında temellendirilmiştir. 1969 yılında kurulan İKT, ilk üç yılını bir Şarta bağlı kalmaksızın geçirmiş, ancak üç

³¹ a.g.m., s.11.

³² "Yeni seçilmiş Genel Sekreter olarak 1 Ocak 2005'te görevi devraldım. İKT'nin önde gelen alt kurumlarından İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezinin (IRCICA) Genel Direktörlüğündeki yirmi bel yıllık tecrübemi de beraberimde getirmiştim. Üye devletlerin böylesine güçlü bir desteğine mazhar olmaktan onurlanmış ve uygulanmışım. 28 Aralık 2004'te yaptığım göreve başlama konuşmamda İKT'de çözüm bekleyen konulara değindim, zayıf noktalara işaret ettim ve teşkilatın geleceğiyle ilgili vizyonumu açıkladım.", İhsanoğlu, a.g.e., s.83-84.

yıl sonunda 1972'de Cidde'de toplanan 3. DİBK'deki uzun tartışmalardan sonra kabul edilmişse de dünyanın değişen siyasi ve ekonomik dengeleri gereğince yeniden ele alınması zorunlu hale gelmişti.³³

2008 yılındaki Teşkilat Şartı'nda yapılan değişiklikler kapsamında, üye devletler hükümetleri arasındaki ilk insan hakları organizasyonu statüsündeki Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu'nu (BDİHK) oluşturulmuştur. Bu danışma mekanizması üye devletleri insan hakları ile uyumlu politikalara yöneltmenin yanında İslâm dini ve insan hakları arasındaki yanlış algının giderilmesi gerekliliğinin de bir sonucudur. 18 üyeden oluşan Komisyonun 2011'de çalışmalarını başlatması özellikle uluslararası insan hakları çevrelerinde olumlu bir adım olarak nitelendirilmiştir.³⁴

Diğer önemli değişiklik, Kazakistan'ın başkenti Astana'da Haziran 2011'de yapılan 38. Dışişleri Bakanları Konseyi kararıyla "İslâm Konferansı Örgütü" olan örgüt adının "İslâm İşbirliği Teşkilatı" şeklinde değiştirilmesidir. 'Konferans' sözcüğünün "Teşkilat" ile değiştirilmesi örgütün zayıf ve etkisi sınırlı bir konferans yerine köklü ve güçlü bir örgüte dönüştürülmesi şeklinde değerlendirilebilir. Yeni vizyonu çerçevesinde örgütün amblemi de değiştirilir ve Genel Sekreter Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre yedi yıldır gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda artık zarf ile mazruf birliği sağlanmıştır. Böylece teşkilatın reformist politikaları, özellikle statükoyu koruma eğilimi ve yeterli mali katkının yapılmaması yüzünden sekteye uğrasa da İslâm ülkeleri arasında daha etkin bir aktör olma yolunda ilerlediği söylenebilir.³⁵

3. Türkiye ve İslâm İşbirliği Teşkilatı

Türkiye'nin İslâm Konferansı (İşbirliği Teşkilatı)'na üyeliğinin statüsü konusunda çeşitli tartışmalar söz konusu olmuştur. Kimi araştırmacılar Türkiye'nin bu teşkilata üyeliğini Anayasal düzene ve laikliğe aykırı bulurken³⁶ kimileri de fiili üyeliğin yasal hale gelmesini³⁷ savunmaktadırlar.

³³ a.g.e., s.88-98.

³⁴ Ergin Ergül, "Yeni Bir Uluslararası İnsan Hakları Mekanizması: İİT Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu", TAAAD, Yıl: 5, Sayı:19, Ekim 2014, s.491.

³⁵ Ataman-Gökşen, a.g.m., s.15-16, 27.

³⁶ Türkiye'nin üye olup olmadığı ve üye kabul edildiğinde de üyeliğin niteliği ve üyelik tarihi konusunda dahi uzlaşamayan İİT yoluyla oluşturulan sistem içinde üstlendiği taahhütler ve bu taahhütlerin Anayasal sistemimize uygun olup olmadığı konularında belirsizlik söz konudur. Türkiye teşkilatın üyesi gibi hareket ederek gerek ulusal kamuoyunda gerekse uluslararası platformda bu yönde bir inancın yerleşmesine yol açmıştır. Bu aşamadan sonra hukuken üye olunmadığının belirtilmesinin pratik faydası da tartışmalıdır. Ancak üye olduğunun kabullenilmesi de oldu-bittiler ile devlet yönetilmesinin önünün açılması anlamına gelmektedir... "Bizce de, Türkiye'nin dış politikası devletin anayasal sistemiyle uyumlu ve hukuka uygun olmalıdır.", Bkz., Münevver Aktaş, "Türkiye İslam Konferansı Örgütüne Üye Midir?", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C: XI, Sayı: 1, 2009 (Basım Yılı 2010), s.78-81. Türkiye'de Anayasada belirlenen laiklik ilkesi çerçevesinde ele alındığında Türkiye'nin İslam dinini esas alan siyasi bir teşkilatlanma olan İslam Konferansı (İslam İşbirliği) Teşkilatına üyeliği Anayasa ve Hukuk düzenine aykırıdır. Bu durum

1930'lerden itibaren Arap Devletlerinin bağımsızlıklarına kavuşması sonucu Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, hem Batılı devletlerle hem de Ortadoğu'da kurulan ülkelerle ilişkilere önem vererek denge politikası izlemiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ortadoğu'nun Batılı devletlerin mücadele alanı haline gelmesiyle ilişkiler bir nevi dondurulmuştur. İnönü ve Menderes Dönemlerinde Batı Bloku içinde yer alma çabalarıyla Türkiye bölgede etkisiz adeta yabancı konumuna düşmüştür.³⁸ Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'ndaki ülkelere yönelik politikası 1965'lere kadar sürekli bir düşüş eğiliminde olmuş, 1965 sonrası ise nisbi bir düzelme görülmüştür.³⁹

Bölgede İsrail Devleti'nin kurulması ve Türkiye'nin İsrail'i tanıması da Arap ülkeleri ile arasındaki soğukluğun önemli nedenleri arasında sayılabilir. Kıbrıs sorunu Türkiye'nin Ortadoğu politikalarını yeniden revize etmesine sebep olmuştur. Kıbrıs'ta baş gösteren olaylar sonrasında Birleşmiş Milletlerde yalnız kalan Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelme ihtiyacı belirginleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD güdümlü bir dış politika izlenirken Kıbrıs meselesiyle birlikte hem Ortadoğu'daki Araplara yakınlaşma hem de 1963'te AET'ye başvurarak Batı ile ilişkileri güçlendirmeye önem verilmiştir. 1970'li yıllardan sonra İslâm Birliğine sıcak bakılmaya başlanmış ve Rabat Kongresi'ne katılma kararı alınmıştır. İslâm Devletleri ile Türkiye arasındaki bu yeni dönemde Türkiye, Araplarla İsrail arasında bir denge politikasına gayret etmiştir. 1976-1990 yılları arasında İslâm ülkeleriyle Türkiye arasında ticari yönden ciddi bir ivme elde edilmiştir.⁴⁰

Türkiye yapılan tüm Arap-İsrail savaşlarında içten içe Arapları desteklemesine rağmen İsrail'in arkasında ABD ve Batılı güçler bulunduğundan görünürde denge siyaseti izlemek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve ABD'nin Ortadoğu'ya "çöreklenmesi", PKK meselesi gibi global ve

İslam Kalkınma Bankasına üyelik için de benzer şekildedir, Bkz., Gökçen Alpkaya, "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: XLVI, Sayı: 1, 1991, s.68.

³⁷ Üye ülkelerle psikolojik destek sağlayacak olan Türkiye'nin İslam Konferansı Teşkilatı'na fiili üyeliği, TBMM'nden geçirilerek onaylanmalıdır. Bu yolla fiili durum hukuken de tamamlanmış olacaktır. Buradaki asıl amaç Ekonomik İşbirliği Teşkilatı üyeleri ile diğer İslam ülkeleri veya toplulukları arasındaki ekonomik ticari, sosyal ve kültürel alanlardaki engelleri kaldırarak, işbirliğini kuvvetlendirmek olmalıdır, Bkz., *İslam Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995, s.28-29.

³⁸ Yeşim Demir, "1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri", ÇTTAD, C: VIII, Sayı: 18-19, Bahar-Güz 2009, s.222.

³⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945- 1970)*, Barış Kitap, Ankara t.s., s.195.

⁴⁰ Yüksel Kaştan, "Orta Doğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri Ve Türkiye", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10- 15 Eylül 2007, C: I, Ankara 2012, s.1811.

bölgesel ve ulusal sorunlar dengeleri değiştirmiştir. 1990'da patlak veren Körfez Krizi- Savaşında Türkiye, Batı yanlısı siyaset izlediğinden İslâm ülkelerinden belirli ölçüde tekrar uzaklaşmıştır. Özellikle terör konusunda PKK'ya yapılan yardımlar, Suriye'nin Yunanistan'la işbirliğine girişmesi ve PKK'ya yataklık yapması; İran'ın bir taraftan Ermenileri desteklemesi, diğer taraftan da PKK, Hizbullah gibi terör örgütlerine yardımcı olması; Irak'ın su sorunu nedeniyle Suriye ile birlikte Türkiye'yi karşısına alması vb. oldukça gerilimli günlerin yaşanmasına yol açmıştır.⁴¹

Türkiye'nin Ortadoğu siyasetini değiştirmesiyle birlikte İİT'nin faaliyetlerinde etkin bir şekilde yer aldığı, örneğin Türkiye'den seçilen Genel Sekreter Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yeni Şartın hazırlanması sırasında etkili olduğu görülmektedir. Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonuna Türkiye'nin de seçilmiş olması önemlidir. Bu sayede Türk kamuoyunun ve başta üzere sivil toplum kuruluşlarının, İİT'nin bu temel organını yakından tanuması, faaliyetlerine katkı sunması ve belki de ilerleyen süreçte dünyada etkili bir insan hakları koruma mekanizmasına dönüştürülmesi mümkün olacaktır.⁴²

Türkiye'nin aynı zamanda eğitim ve kültür komisyonlarında da aktif çalışmaları bulunmaktadır. Türkiye, İİT'nin uzman kuruluşlarından olan ve 1979 yılında merkezi Rabat olarak belirlenen İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür örgütü (Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization- ISESCO)'ya 2017 yılında üye olmuştur. Türkiye 6. Maddeye dayanarak (İslâm İşbirliği Teşkilatına tam üye olan her devlet, Şartı resmen imzalaması ve mevzuatla ilgili prosedürü tamamlaması halinde ISESCO üyesi olur) üye olmuştur. Bununla "...anılan örgütün üyeleriyle eğitim, bilim, kültür ve iletişim alanlarındaki ilişkilerimizin daha da ileri taşınması; ISESCO üyeleri arasında karşılıklı anlayış temelinde, barış ve güvenliğin sağlanması amacıyla, eğitim, bilim, kültür ve iletişim araçları vasıtasıyla katkıda bulunulması, medeniyetler arası diyaloga yardımcı olunması, İslâm kültürüne ilginin artırılması ve İslâm'ın doğru anlaşılmasına kültür ve eğitim aracılığıyla katkıda bulunulması amaçlanmaktadır."⁴³

2.12.2011 tarihinde, İslâm Konferansı Örgütünün adının İslâm İşbirliği Teşkilatı olarak değiştirilmiş olması ve İslâm ülkeleri İstatistiksel, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezinin (SESRIC), Ankara'da inşası gerçekleştirilecek olan hizmet binasının finansmanı ile ilgili olarak Taraflar arasında 10 Ağustos 2009'da Ankara'da imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İslâm Konferansı Teşkilatı Arasında Hibe Anlaşması" ve "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Tarafından İslâm Konferansı Teşkilatı, İslâm Ülkeleri İstatistiksel, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi'ne Hizmet Binası

⁴¹ gös.yer.

⁴² Ergül, gös.yer.

⁴³ TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı, No: 136560, 7 Haziran 2017.

Yapımı İçin Verilen Hibenin Kullandırılmasına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Protokol" ile Türkiye Hükümeti tarafından taahhüt edilen 3.000.000 ABD Doları tutarındaki hibenin yalnızca inşaat işleri için değil bina ile ilgili müşavirlik hizmetleri için de kullanılabilmesine olanak sağlamak amacıyla bahsi geçen Hibe Anlaşması ve Protokol'ün değiştirilmesi hususunda mutabakat sağlanmıştır.⁴⁴ Esasen Türkiye Cumhuriyeti'nin organizasyona üyeliği kuruluş yılı olarak kabul edilen 1969 yılında başlatılmıştır.⁴⁵

Türkiye'nin İİT üyeleriyle ekonomik ilişkilerinden söz etmek gerekirse, son dönemlerdeki ekonomik ilişkilerin beklenenin altında olduğu anlaşılmaktadır. 2010 yılı verileri uyarınca Türkiye'nin 55 ülke ile olan ticaret potansiyelini gösteren ticaret endeksine göre, İİT'ye üye 22 ülke ile Türkiye arasındaki ticaret, modelin öngördüğü seviyenin altında kalmaktadır. Türkiye'nin İİT-içi ticaretindeki payını artırabilmesi için Mısır başta olmak üzere ilgili 22 ülkeye öncelik vermesi, beklenen ticaret hacmini arttıracaktır. Türkiye'nin çevresinde gerçekleşen olaylar ticaretin seyrini de değiştirmektedir.⁴⁶

Türkiye, sınır komşuları olan İran, Irak ve Suriye ile Dış Ticaret Potansiyel Endeksi'ne göre potansiyelin üzerinde ticaret yapmasına rağmen, 2000-2010 yılları arasında çeşitli jeopolitik ve sınır güvenliğinden kaynaklanan sebeplerden olumsuz biçimde etkilenmiştir. Körfez Bölgesinde ise bölge ve serbest ticaret alanları değişkenleri, ilgili ülkelerle olan ticarete olumlu katkı sağlamıştır. Orta Asya Bölgesi değişkeni, Türkiye ticaretini olumlu etkilemekle beraber henüz ilgili bölge ülkeleriyle serbest ticaret alanına sahip olunmadığından yeterli ticaret hacmi elde edilememiştir. Türkiye'nin gerek komşu ülkelerle gerekse potansiyelini kullanmadığı ülkelerle ticaretinin geliştirilmesi için, İKB ve diğer finans kuruluşlarının da katkısıyla 'İstanbul-Tahran-Taşkent-Almatı Trans-Asya' demiryolu güzergahı, 'Kars-Tiflis-Bakü' ile 'Gazi Antep-Halep' demiryolu projelerinin geliştirilmesi ve halihazırdaki demiryolu hatlarının iyileştirilmesi yararlı olacaktır.⁴⁷ Suriye'de 2011 yılında başlayan savaşın Türk ekonomisine olumsuz etkilerini de hesaba katmak gerekmektedir.

4. İslâm Konferansı (İşbirliği Teşkilatı)'na Üye Ülkelerinin Ekonomileri ile İlgili Bazı Tespitler

İslâm dünyası denilince (1995 yılı için), 30 milyon km. yi bulan bir yüzölçümü üzerinde 1 milyarı geçen nüfusun yaşadığı 60'a yakın devlet ve 80 dolayında Müslüman topluluk akla gelmektedir. Müslüman nüfusun yaklaşık %

⁴⁴ Resmi Gazete, Sayı: 27365, 3.10.2009.

⁴⁵ <https://www.oic-oci.org/states/?lan=en>, Erişim Tarihi 7.12.2018.

⁴⁶ Mehmet Serhat Akgül, *Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) İle İlişkileri Ve Ticari Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim Ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mart 2013, s.49.

⁴⁷ *a.g.e.*, s.49-50.

80'ni, Endonezya, Bangladeş, Nijerya, Pakistan, Türkiye, Mısır, İran, Cezayir, Sudan ve Fas'ı içine alan 10 ülkede bulunmaktadır.⁴⁸

İslâm ülkelerinin genelinde ekonominin itici gücü tarım ve hammadde üretimidir. İslâm ülkelerinin büyük bölümünün zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip oldukları görülmektedir. Örneğin;

- Dünya petrol üretiminin % 65'i,
- Dünya doğal kauçuk üretiminin % 70'i,
- Dünyada bilinen uranyum yataklarının % 39'u,
- Dünya kalay üretiminin % 52'si,
- Dünya jütünün % 40'ı,
- Dünya hurmasının % 93'ü,
- Dünya hindistan cevzinin % 33'ü,
- Dünya buğdayının % 15'i,
- Dünya pirincinin % 17'si,
- Dünya baharat üretiminin % 39'u,
- Dünya şeker pancarı ve şeker kamışı üretiminin % 31'i,
- Dünya tütün üretiminin % 20'si,
- Dünya boksit üretiminin % 14'ü,
- Dünya doğal gaz üretiminin % 51'i,
- Dünya fosfat üretiminin % 41'i İslâm ülkelerindedir.

Dünya ticaretinde oldukça önemli bir yere sahip olan bu ürünler, İslâm ülkelerinde üretilmekte ve ihraç edilmektedirler. Ancak, İslâm ülkelerinde toprakların büyük bir kısmı işlenememekte, madenlerin önemli bir kısmı da çıkarılmamaktadır.⁴⁹

İslâm ülkelerini ihracat potansiyelleri ve kişi başına düşen milli gelirlerine göre; az ve orta derecede gelişmiş İslâm ülkeleri, petrol zengini İslâm ülkeleri, sanayileşme politikasına ağırlık veren ve kısmen sanayileşmelerini gerçekleştirmiş İslâm ülkeleri olarak üç gruba ayırmak mümkündür:

Birinci grupta bulunan ülkelerin ihracatında tarım ürünleri ilk sırada bulunmaktadır. Kişi başına düşen milli gelir 1000 doların altındadır. Afganistan, Bangladeş, Burkina Faso, Cibuti, Gambia, Maldivler, Nijer, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan ve Uganda bu grupta bulunan ülkeler arasındadır.

İkinci grupta OPEC üyesi olarak bilinen petrol ihraç eden ülkeler yer alır. Kişi başına düşen milli gelirleri yüksektir. Zengin petrol rezervine sahip olan bu ülkeler ek olarak kakao, kauçuk, kahve vb. üretirler. Dünya petrol rezervlerinin

⁴⁸ İslam Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995, s.1.

⁴⁹ gös.yer.

% 64.51'i, 8 Körfez ülkesindedir. Suudi Arabistan, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, İran, Katar⁵⁰, Umman ve Bahreyn'den oluşan Körfez ülkelerinin petrol rezervleri 1991 yılı rakamlarıyla 622 milyar 26 milyon varil civarındadır. Dünyanın en büyük petrol kaynaklarını elinde bulunduran Suudi Arabistan, 257 milyar 504 milyon varillik petrol rezervi ile dünya petrol rezervlerinin % 26.71'ini elinde bulundurmaktadır. Suudi Arabistan'dan sonraki en büyük rezerv, 100 milyar varil ile Irak'a aittir. Dünyada 5 milyar varilin üzerinde petrol rezervi olan 17 ülkeden ilk 5'i Körfez ülkeleridir. British Petroleum Şirketi tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 1988 yılı üretimi esas alınır ve yeni petrol yataklarının keşfedilmeyeceği varsayıldığında İran, Irak, Abu Dabi ve Kuveyt'in petrol rezervlerinin en az 100 yıl, Suudi Arabistan'ın petrol rezervlerinin en az 95 yıl hiç zorlanmadan ihtiyaçları karşılayacağı öngörülmektedir.

Üçüncü grupta yer alan ülkeler ise, zengin petrol kaynaklarına sahip olmamakla birlikte, birinci ve ikinci gruptaki ülkelere göre daha fazla sanayileşmiş ülkelerdir. Türkiye de bu grubun içindedir. Malezya, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün bu gruba dahil edilebilir. Bu ülkelerin dışında Sovyetler Birliğinin 1991 yılı sonunda dağılmasından sonra, bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ve diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ticaretin geliştirilmesi, mevcut ekonomik potansiyelin güçlendirilmesini sağlayacaktır.⁵¹

Genel olarak, İslâm ülkeleri içinde ekonomik anlamda en iyi performansa sahip olan ülke ise Malezya'dır. Gelirinin yüksek kısmını elektrikli ve elektronik eşyalar, petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar, ham petrol ve doğalgaz ihracatından sağlamaktadır. Brunei ve Endonezya'nın gelirlerinin yüksek payını ham petrol, doğalgaz ve petrol yağları ihracatı oluşturmaktadır.⁵²

Orta Asya ve Avrupa'daki İslâm ülkelerinin üretim ve ihracat ürünlerine bakıldığında; Azerbaycan, ham petrol ve gıda ürünleri, Kazakistan ham petrol, radyoaktif elementler ve maden, Özbekistan petrol gazları, otomotiv ve pamuk, Tacikistan işlenmemiş alüminyum ve pamuk, Türkmenistan doğalgaz, petrol yağları, pamuk ve ham petrol ihracatından gelir sağlamaktadır. Afganistan meyve, kabuklu yemişler, el dokuması halı, Bangladeş jüt ve jüt ürünleri, hazır giyim, dondurulmuş deniz ürünleri, Maldivler balık ve balık ürünleri, Pakistan

⁵⁰ Enerji Bakanı Saad al-Kaabi tarafından, Ocak 2019'da Katar'ın OPEC'ten ayrılacağı bildirilmiştir, Bkz., <https://www.reuters.com/article/qatar-opeq/qatar-to-withdraw-from-opeq-as-of-jan-2019-minister-idUSB2N1Y300L>, Erişim Tarihi 7.12.2018.

⁵¹ *İslam Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995, s.1-3.

⁵² Hakan Sevgin- Atalay Çağlar, "İslam İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkelerin Veri Zarflama Analizi Ve TOPSIS Yöntemiyle Karşılaştırılması", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C: VII, Sayı: 2, Temmuz 2017, s.238.

pamuk ve tekstil ürünleri ihracatı yapmaktadır. Türkiye, gelirlerinin yüksek kısmı tekstil, gıda ürünleri, otomotiv sanayi ürünleri ve diğer yarı mamuller ihracatına dayanmaktadır. Türkiye'nin ithalatında ise petrol gazları, doğalgaz, petrol ve ürünleri ile gıda ürünleri önde gelmektedir. Türkiye'nin sosyal ve ekonomik alanda gelişimini etkileyen faktörler arasında global ekonomik krizler, terörizm, dış güçler ve siyasi politikalar olarak sayılabilir. Bu faktörlerin etkileri yatırımlar, tarım sektörü, turizm sektörü ve sosyal yapının geneli üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktadır. Bu sorunların aşılması halinde Türkiye'de ekonomik refah seviyesi önemli ölçüde artacaktır.⁵³

BAE, Bahreyn, Cezayir, Fas, Irak, İran, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan, Tunus, Umman, Ürdün ve Yemen gibi ülkeler petrol ihraç eden ülkeler, İİT ülkeleri arasında gelirleri en yüksek olan ülkelerdir. Bu yüksek gelir farklılıklarına bakıldığında zengin ve fakir ülkeler arasında büyük uçurum ortaya çıkmaktadır. Bahreyn; mineral yakıtlar, yağlar, alüminyum ve mamulleri, demir-çelik, Fas; elektrikli ve elektronik aletler, taşıtlar, Libya; mineral yakıtlar, demir-çelik, inci, değerli taş ve metaller, meyve, sebze, tuz, sülfür ve pamuk Lübnan; inci, değerli metaller, plastik ürünleri, meyve ve yemişler, Tunus; elektrikli-elektronik aletler, tekstil ürünleri, mineral yağ ve yakıtlar, Ürdün; gübre, tekstil ürünleri, sebze ve meyve, Yemen; mineral yakıtlar ve yağlar, tramvay dışında demiryolu araçları, balık ve su ürünleri ihracatından gelir sağlamaktadır. İİT üyesi ülkelerden (Benin, Burkina Faso, Çad, Fildişi Sahili, Gabon, Gambia, Gine, Gine Bissau, Kamerun, Komorlar Birliği, Mali, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Sierra Leone, Senegal, Sudan, Togo ve Uganda) Sahraaltı Afrika bölgesinde bulunan ülkelerin bütün ekonomik göstergeleri çok düşük olup, bu ülkelerin çoğunun gelirleri tarım ürünleri, balıkçılık, hayvancılık, ormancılık vb. alanlara dayanmaktadır.⁵⁴

İİT üyesi olan ülkelerin bazılarında iç çatışmalar, terör saldırıları ya da dış güçlerin saldırıları, İslâm dünyasında genel bir kaosu yaşanmasına yol açtığından Tunus, Mısır, Yemen, Suriye, Libya, Lübnan, Ürdün, Irak gibi ülkelerde yaşanan kaos, adı geçen ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmasının önünde büyük bir engel teşkil etmektedir.⁵⁵

2010 yılı itibarıyla dünya nüfusunun yaklaşık %22,8'lik bölümünü meydana getiren 57 İİT üye ülkesi, ABD doları cinsinden ve satın alma gücü paritesine göre dünya üretiminden yalnızca %10,8'lik pay alabilmektedir. "İİT'ye üye ülkelerin ihracatları, ilgili ülkelerin büyük çoğunluğunun petrol ve diğer önemli emtiyaya dayanan yüksek bağımlılığından dolayı 2009 yılında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere oranla daha büyük düşüş göstermiştir. Buna rağmen, 2010 yılında küresel ekonomik faaliyetlerde yaşanan toparlanmayla birlikte

⁵³ gös.yer.

⁵⁴ gös.yer.

⁵⁵ a.g.m., s.237.

petrol talebinde yaşanan yükseliş, üye ülkelerin ihracatlarında da yükselişe neden olmuştur. Yaşam standartları açısından İİT'ye üye ülkeler arasındaki mevcut dengesizlikle birlikte bu olumlu yükseliş trendi, 2009 yılından itibaren üye ülkelerin ticari açıklığını gösteren Toplam Ticaret/GSYİH oranında da net şekilde görülmekte, bu durum İİT'ye üye ülkelerin dünya ekonomileriyle daha entegre olduğunu göstermektedir.⁵⁶

Genel olarak bakıldığında İİT'ye üye ülkeler, İİT-dışı ülkelerle daha çok ticaret yapmaktadırlar. 2000 yılında İİT-içi ticaret, toplam İİT ticaretinin %11,8'i seviyesindeyken, bu oran 2010 yılında % 17,8'i düzeyine ulaşmıştır. İİT-içi ticaretin gelişimindeki engellerin başında üye ülkelerin çoğunun gelir seviyesinin düşük olması gelmektedir. Dünya Bankası'nın sınıflamasına göre 22 İİT üyesi ülke Fakir ve Ağır Borçlu Ülkeler (HIPC) kategorisinde, 18 ülke de En Az Gelişmiş Ülkeler (LDC) kategorisindedir. 2010 yılında İİT-içi ihracatın %77'lik bölümü İİT üyesi 10 ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. Burada 46,4 milyar ABD doları ile Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) başı çekmekte, bu ülkeyi sırasıyla 36 milyar ABD doları ile Suudi Arabistan ve 32,5 milyar ABD doları ile Türkiye izlemektedir. Malezya'nın 20,8 milyar ABD doları ve Endonezya'nın 18,4 milyar ABD doları tutarlarındaki İİT-içi ihracatları ile birlikte ilk beş İİT-içi ihracatçı ülke, toplam İİT-içi ihracatın %58,7'lik bölümünü meydana getirmektedir.⁵⁷

İİT ülkelerinin sahip oldukları ekonomik potansiyel dikkate alındığında, İİT ülkeleri arasındaki ticaret hacminin, beklentilerin çok altında kaldığı görülmektedir. Halen %16 civarında olan İİT içi ticaret hacminin 2015 yılında %20'ye çıkarılması hedefi belirlenmiştir. Bunun için Tercihli Tarife Sisteminin (TPS-OIC) yürürlüğe girmesi ve İİT içi ticarete engel olan kısıtlamaların kaldırılması, ortak kültür değerlerinden hareketle küresel pazarlama uygulamalarının yaygınlaştırılması ve İslâm ülkelerindeki işletmeler arasında stratejik işbirliği modellerinin geliştirilmesi kaçınılmazdır.⁵⁸

Dünya ölçeğinde bakıldığında ise İİT üyesi ülkelerin toplam ihracatları 2008 yılında 1,9 trilyon ABD doları iken 2009 yılında 1,3 trilyon ABD dolarına gerilemiştir. Bununla beraber, 2010 yılı toplam ihracatları 1,7 trilyon ABD dolarına yükselmiştir. İİT üyesi ülkelerin dünya ihracatı içindeki payı 2006 yılında %10,2 iken 2008'de %11,8'e yükselmiştir. 2009 yılında %10,3'e düşmüş, 2010'da ise %11,2'ye yükselmiştir. Beş yıllık dönem içindeki ortalama % 10,7'dir. İİT üyesi ülkelerin ihracatının gelişmekte olan ülkeler ihracatındaki payı, 2008'de %32,4 iken 2009 yılında %28,7'ye gerilemiş, 2010'da ise %28,9 olarak gerçekleşmiştir.⁵⁹

⁵⁶ Akgül, *a.g.e.*, s.9-10.

⁵⁷ *a.g.e.*, s.10-12.

⁵⁸ Arslan, *a.g.m.*, s.195.

⁵⁹ Akgül, *a.g.m.*, s.13.

5. Sonuç

İslâm Konferansı Teşkilatı Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Hilafete son verilmesinin ardından yaşanan siyasal ve kültürel boşluğu doldurmaya yönelik olarak 1920'li yılların sonlarından itibaren bazen entellektüel, çoğunlukla da siyasal nedenlerle gerçekleştirilen girişimlerin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Filistin topraklarında İsrail devletinin kuruluşu ve 1969'da Mescid-i Aksa'da yangın girişiminin İslâm dünyasında yarattığı infial ile İslâm Birliği hareketi daha güçlü biçimde dile getirilerek oluşturulmuş, sekreteryaya merkezi Kudüs kurtarılcaya kadar Suudi Arabistan'ın Cidde kenti olarak kabul edilmiştir.

Başlangıçtaki 25 ülke bugün 57'e ulaşmış ayrıca gözlemci ülkelere de teşkilat içinde yer verilmiştir. İslâm İşbirliği Teşkilatı Müslümanların siyasal, sosyo- ekonomik, eğitim, sağlık, ulaşım vb. sorunlarına çözüm bulmak amacıyla yönelik devletler üstü bir yapı olmasına rağmen en başından itibaren kuruluşta etkili olan Suudi Arabistan, Mısır, Irak, Ürdün, İran gibi devletlerin her birinin kendi siyasal çıkarlarını Birliğin amaçlarının önünde tuttukları anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'nun hâkimiyeti doğrudan ya da dolaylı biçimde İngiltere ve Fransa'nın eline geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesi bağımsızlarını elde eden devletler bu kez de Soğuk Savaş yapılanması içinde Batılı devletler ile Sovyetler Birliği arasında bölünmüşlerdir. 1990 yılında Sovyetler Birliğinin çöküşü iki kutuplu dünya düzeninin de çöküşü anlamına geldiğinden yeni hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde Körfez bölgesi öne çıkmıştır. İran- Irak Savaşı (1980- 1988)'nden kısa bir süre sonra - siyasal nedenlerle birlikte mezhep mücadelelerinin de öne çıktığı savaşta Müslümanlar birbirine kırdırılmıştır- ABD başkanlığındaki Birleşik Güçler, Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi üzerine 1. Körfez Harekâtını başlatmışlardır. Amerika'da gerçekleşen 11 Eylül 2001 terör olaylarında sorumluların İslâmi terörist örgüt üyeleri oldukları açıklanarak İslâm dini terörizm ile anılmış, Batıda İslâmofobi⁶⁰ algısı üzerinden yeni bir düşman yaratılmıştır. Türkiye ise gerek laik devlet anlayışının uzantısı olarak şekillendirilen politikalar gerekse Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünyasında İslâm coğrafyası ile olan ilişkilerini mesafeli tutmuş fakat Filistin meselesine ilgisini kaybetmemiştir. 2000'li yıllardan itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından benimsenen çok yönlü dış politika⁶¹ çerçevesinde İslâm ülkeleri ile olan ilişkilere önem verildiği gözlemlenmektedir.

⁶⁰ 2001 yılında Amerika'da meydana gelen 11 Eylül saldırıları ile gözler İslam ülkelerine çevrilmiş ve dünya genelinde İslam karşıtı gösteriler ve başta Amerika olmak üzere Batı'da İslam dünyasına şüphe ile bakılmaya başlanmıştır. İslam İşbirliği Teşkilatı bu olumsuz algının önüne geçmek ve İslamofobi ile mücadele etmek için de çeşitli platformlarda politikalar üretmektedir, Bkz., Soner Doğan, *Türkiye'nin Dönem Başkanlığı ve İslam İşbirliği Teşkilatı*, INSAMER İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Analiz 18, İslam Dünyası, Kasım 2016, s.5.

⁶¹ "Çok yönlü" dış politika, zaten bu üç güç merkezinin, yani Batı, Doğu ve Üçüncü Dünya'nın her biriyle aynı anda iyi ilişkilere sahip olmak demektir.", Bkz., Ömer Kürkçüoğlu, "Dış Politika

Coğrafi, ekonomik, geleneksel ve kültürel farklılıklar bir kenara bırakılsa dahi İslâm ülkeleri arasındaki politik farklılıklar ve çıkar çatışmaları İslâm İşbirliği Teşkilatı üzerinde bir gölge gibi durmuş ve sorunların çözümünü büyük ölçüde engellemiştir.

Özellikle kuruluşun simgesel amacını da oluşturan Müslümanlar için kutsal olan Kudüs şehrinin kurtarılması ile ilgili gelişmelere bakıldığında benzer durumla karşılaşılmaktadır. Sadece Kudüs meselesinde değil İsrail'in topraklarını genişletmesi karşısında sürekli bir gerileme söz konusu olmuştur ki, Filistinlilerin Gazze koridorunda sıkışıp kalmalarına çare üretilmemiştir. Kudüs konusundaki son gelişmeler, Amerikan Başkanı Donald Trump tarafından Kudüs'ün doğusunun İsrail'in başkenti olduğunun ilan edilmesi kararı son derece önemlidir.

Esasen 1995 yılında Amerikan Kongresi tarafından, Kudüs Büyükelçiliği Yasası çıkarılmış, Bill Clinton, George W. Bush, Barack Obama gibi ABD Başkanları koşulların uygun olmadığı düşüncesiyle Kudüs'ün İsrail'in başkenti yapılması girişiminden uzak durmuşlardı. Amerikan Başkanı Trump'ın kararına en sert tepki Türkiye'den⁶² gelmiştir.⁶³ Aynı zamanda İslâm İşbirliği Teşkilatı Dönem Başkanı olan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından konunun görüşülmesi için acil toplantı çağrısında bulunulmuştur. İstanbul'da 13 Aralık 2017'de yapılan Olağanüstü İslâm İşbirliği Teşkilatı Zirve toplantısında Doğu Kudüs, Filistin Devleti'nin başkenti ilan edilmiş ve ABD'nin kararının hukuken hükümsüz olduğu bildirilmiştir.⁶⁴ Fakat ABD geri adım atmayarak Mayıs 2018'de Büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşımıştır. Tekrar İstanbul'da 18 Mayıs 2018'de olağanüstü toplanan İslâm İşbirliği Teşkilatı, sonuç bildirgesinde Filistin'e uluslararası barış gücü gönderme yolu da dahil olmak üzere, Filistin halkına uluslararası koruma sağlanması çağrısında bulunmuştur.⁶⁵ Son olarak 5 Aralık 2018'de Suudi Arabistan'ın çağrısıyla Cidde'de toplanan İslâm İşbirliği Teşkilatı, 1978'den beri Birleşmiş Milletler kararı uyarınca Filistin'e destek günü olarak kutlanan 29 Kasım günü dolayısıyla, Filistin halkının her zaman destekleneceği ve insani yardım ödeneklerinin onaylandığı belirtilmiştir. Ayrıca İsrail tarafından kabul edilen

Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: XXXV, Sayı: 1, 1980, s.331.

⁶² Ayrıca, sorun Türkiye ve Yemen tarafından Birleşmiş Milletlere götürülmüş, Kudüs'te diplomatik misyon kurmaktan kaçınma çağrısına yönelik karar tasarısı 21 Aralık 2017'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda yapılan oylamada 21 ret, 35 çekimser oya karşı 128 oyla kabul edilmiştir, Bkz., <https://www.washingtonpost.com/world/national-security/un-begins-debate-on-jerusalem-resolution/2017/12/21/37>, Erişim Tarihi 1.12.2018.

⁶³ <https://www.trthaber.com/haber/dunya/dunden-bugune-ısgal-yorgunu-kudus-365296.html>, Erişim Tarihi 6.12.2018

⁶⁴ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/istanbul-deklarasyonu-dogu-kudusu-filistin-baskenti-ilan-etti/1003778>, Erişim Tarihi 4.10.2018

⁶⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/iitden-filistine-uluslararasi-baris-gucu-cagrisi/1150819>, Erişim Tarihi 7.10.2018

ırkçı yasanın (İsrail Yahudi Halkının Ulus Devleti Yasası) kabul edilmeyeceği bildirilmiştir.⁶⁶

Üye ülkeleri iktisadi ve ticari yönlerden ele alındığında birbirinden çok farklı ekonomik yapılarla karşılaşmakta zengin, orta düzeyde zengin, fakir ve çok fakir ülkeler görülmektedir ki; Sahra altı Afrika ülkeleri ekonomik yönden en kötü durumdaki ülkelerdir. Teşkilatın ekonomik göstergelerin ve yaşama koşullarının çok kötü olduğu ülkeleri öncelikli olarak ele alması önerilmektedir. Teşkilat içinde ticaretin geliştirilmesine yönelik adımlar atılsa da birbirinden çok farklı üretim koşullarına sahip ülkeler arasında istenen ticaret potansiyeline ulaşamadığı fakat bunun için çaba harcadığı görülmektedir. Örneğin 26- 29 Kasım 2018 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen 34. ISEDAK (COMCEC) Bakanlar Toplantısının açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Filistin konusunda işgalcilerin asla başarılı olamayacağını; terörizmin her türüne karşı mücadeleye devam edileceğini belirttikten sonra ekonomide Tercihli Ticaret Sistemi, altın değişimi vb. konulara dikkat çekerek, üye ülkeler arasındaki ticarete ulusal para biriminin kullanılmasının önemine işaret etmiştir.⁶⁷ Finans sisteminde ise faizsiz bankacılık iddiasıyla İslâmi Bankacılık-Katılım Bankacılığı modeli sunulmuştur.

İslâm İşbirliği Teşkilatı kuruluşundan günümüze gelinceye değin yarım asır içinde dünyada değişen koşullara bağlı olarak özellikle Türkiye’nin ve Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’nun çabalarıyla kendini yenileyerek; siyasal, geleneksel yapılardan vb. kaynaklanan handikaplara rağmen varlık göstermeye devam etmektedir. Fakat gerek kuruluş şartında⁶⁸ gerekse 2015 vizyonunda⁶⁹ Müslümanların ve genel olarak tüm insanların daha iyi ve barışçıl bir dünyada yaşamaları misyonu için referans kaynağı olarak modern dönemlerde ortaya konmuş olan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesine gönderme yapılırken; teşkilata ismini veren dinin “İslâmiyet”in bu konudaki geniş menbaundan yararlanılmaması, en başta Hz. Muhammed’in Veda Hutbesi’ndeki insan hakları çağrısının referans alınmaması tarafımızca önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.

Son olarak; dünyanın bütün kıtalarındaki Müslümanların ve tüm insanlığın sorunlarının yalnızca İslâm İşbirliği Teşkilatı eliyle çözülmesinin mümkün olamayacağını farkında olarak; bu konudaki girişimlerin değerli olduğunu ifade etmek gerekir. Özellikle teşkilatın kurucu ülkelerinden olan Türkiye’nin

⁶⁶ https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=20360&ref=11611&lan=en, Erişim Tarihi 6.12.2018.

⁶⁷ <http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2018/11/34%C4%B0S-REP-eng-301118.pdf>, Erişim Tarihi 7.12.2018

⁶⁸ http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2015/07/OIC_Charter1.pdf, Erişim Tarihi 30.4.2018.

⁶⁹ <http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2017/01/OIC-2025.pdf>, Erişim Tarihi 16.7.2018.

gerek laik devlet yapısı gerekse de üyeliğinin kanunen düzenlenmemiş olduğu gerekçeleriyle İslâm İşbirliği Teşkilatı içindeki yeri kimilerince sorgulansa da, varsa eksik olan kanuni düzenlemeler tamamlanmak suretiyle, tam da bu özelliği yani laik devlet yapısı dolayısıyla Türkiye, İslâm Dünyası ile Batı arasındaki sorunların çözümüne önemli katkılar sağlayacaktır. Halkının büyük bölümü Müslüman olan, laik, Batı kurumlarına entegre olmuş, eğitim, sağlık, kadın- erkek eşitliği vb. konularında görünür bir başarı sağlamış Türkiye Cumhuriyeti'nin İslâm İşbirliği Teşkilatı içindeki öncü rolü sorunların çözümünü kolaylaştırıcaktır.

6. Kaynaklar

Telif Eserler:

- ALPKAYA, G., 1991, *Türkiye Cumhuriyeti, İslâm Konferansı Örgütü ve Laiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: XLVI, Sayı: 1.
- AKGÜL, M. S., 2013, *Türkiye'nin İslâm İşbirliği Teşkilatı (İİT) İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim Ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, Mart.
- AKTAŞ, M., 2010, *Türkiye İslâm Konferansı Örgütüne Üye Midir?*, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C: XI, Sayı: 1.
- ARMAOĞLU, F., 2017, *Filistin Meselesi ve Arap- İsrail Savaşları (1948- 1988)*, Kronik Kitap, İstanbul.
- ARMAOĞLU, F., t.s, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C: I- II, Genişletilmiş 16. Baskı, Alkım Yayınları, ys.
- ARSLAN, G., 2017, *The Establishment Process of the State of Israel and Turkey's Recognition of Israel*, XI. International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium/ Art Activity Turkey-Belarus Relations, 22-27 Ekim, Belarus.
- ARSLAN, K., 2014, *İslâm Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar*, Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi, C: X, Sayı: 21.
- ATAMAN, M. - GÖKŞEN, A. N., 2014, *Sembolizm Ve Aktivizm Arasında İslâm İşbirliği Teşkilatı*", Seta, Sayı: 76, Ocak.
- DEMİR, Y., 2009, *1960-1980 Dönemi Türk-Arap Ekonomik İlişkileri*", ÇTTAD, C: VIII, Sayı: 18-19, Bahar- Güz.
- DOĞAN, S., 2016, *Türkiye'nin Dönem Başkanlığı ve İslâm İşbirliği Teşkilatı*, İNSAMER İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Analiz 18, İslâm Dünyası, Kasım.

- DOĞRU, D., 2001, *I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasi Faaliyetleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: II, Sayı: 2, Şubat.
- ERGÜL, E., 2014, *Yeni Bir Uluslararası İnsan Hakları Mekanizması: İİT Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu*", TAAD, Yıl: 5, Sayı:19, Ekim.
- İHSANOĞLU, E., 2013, *Yeni Yüzyılda İslâm Dünyası İslâm Konferansı Teşkilatı 1969- 2009*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- İLHAN, S., 2007, *Kitap Tanıtımı Kudüs'teki İslâm Konferansının Perde Arkası*, İslâmi Araştırmalar Dergisi, C: XX, Sayı: 1, Kış.
- , *İslâm Ülkeleri ve EKİT(ECO) Raporu, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, Pasifik) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT*
- , *(ECO), İslâm Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2380 - ÖİK: 444, Kitap 6, Şubat 1995.
- KAŞTAN, Y., 2012, *Orta Doğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri ve Türkiye*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10- 15 Eylül 2007, C: I, Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU, Ö., 1980, *Dış Politika Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C: XXXV, Sayı: 1.
- KÜRKCÜOĞLU, Ö., t.s., *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Barış Kitap, Ankara.
- , *Resmi Gazete*, Sayı: 27365, 3.10.2009.
- SEVGİN, H. - ÇAĞLAR, A., 2017, *İslâm İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkelerin Veri Zarflama Analizi Ve TOPSIS Yöntemiyle Karşılaştırılması*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C: VII, Sayı: 2, Temmuz.
- TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı, No: 136560, 7 Haziran 2017.
- ZAİM, S., 2005, *İslâm Kalkınma Bankası'nın Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 49.

İnternet Kaynakları:

- <https://it.usembassy.gov/statement-president-trump-jerusalem-december-6-2017/>, Erişim Tarihi 25.3.2018.
- http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2015/07/OIC_Charter1.pdf, Erişim Tarihi 30.4.2018.
- <https://www.oic-oci.org/confdetail/?CID=6&lan=en>, Erişim Tarihi 7.12.2018.
- <https://www.oic-oci.org/states/?lan=en>, Erişim Tarihi 7.12.2018.

<https://www.reuters.com/article/qatar-opec/qatar-to-withdraw-from-opec-as-of-jan-2019-minister-idUSB2N1Y300L>, Erişim Tarihi 7.12.2018.

<https://www.washingtonpost.com/world/national-security/un-begins-debate-on-jerusalem-resolution/2017/12/21/37>, Erişim Tarihi 1.12.2018.

<https://www.trthaber.com/haber/dunya/dunden-bugune-iskal-yorgunu-kudus-365296.html>, Erişim Tarihi 6.12.2018

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/istanbul-deklarasyonu-dogu-kudusu-filistin-baskenti-ilan-etti/1003778>, Erişim Tarihi 4.10.2018

<https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/iitden-filistine-uluslararasi-baris-gucu-cagrisi/1150819>, Erişim Tarihi 7.10.2018

<http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2017/01/OIC-2025.pdf>, Erişim Tarihi 1.5.2018.